

ȘTEFAN BERTALAN ȘI SPIRITUL TIMIȘOAREI POSTBELICE

Victor NEUMANN

(Text publicat în revista „Orizont”, nr.1/2015)

Starea de civilizație ce particularizează Europa Centrală are legătură cu reformele și cu orientarea cosmopolită cultivate de Viena în epoca iluministă. Timișoara și Banatul Timișoarei fac parte din amintitul areal caracterizat prin eterogenitate cultural-lingvistică, diversitate confesională, comunicare plurilingvă, același set de valori. De aici s-a născut înclinația către o diversitate de experimente: muzicale, plastice, științifice, tehnice. Nu este o întâmplare faptul că, de la începuturile modernității, locuitorii Timișoarei s-au împotrivit ghetourilor, dezavuând preocupările legate de fictivele specificități etnoculturale, refuzând segregările pe criterii de origine, limbă, organicitate socială,

lingvistică, respectiv supralicitarea apartenenței la o comunitate religioasă în dauna alteia¹. Ideile cosmopolite au caracterizat o lungă perioadă asemenea orașe, ceea ce a făcut posibilă geneza și continuitatea formelor asociative profesionale. Multe dintre acestea vorbesc despre progresul fără precedent în cunoașterea rațională și în emanciparea individului și a unor importante segmente sociale de sub servituțile administrativ-politice. În fine, ele dau seamă de geneza și multiplicarea unui mod de a fi și de a acționa în relație cu propria gândire.

Avînd în vedere exemplele ce vin în întîmpinarea unui astfel de înțeles al trecutului – o parte dintre ele au fost pe larg descrise și argumentate în studiile noastre de antropologie istorică² - pot fi mai lesne decodate fenomenele culturale petrecute la Timișoara în anii postbelici. Intelectualitatea umanistă și tehnică a Timișoarei anilor 1960-1980 purta implicit ori explicit însemnele nonconformismului, ale contestării voalate a oricărei ierarhii. Un mod de a gândi liber s-a structurat prin intermediul mai multor cercuri intelectuale și artistice, dar și prin mediile social-comunitare. Au excelat, între altele, *Grupul III și Grupul Sigma*, *Aktionsgruppe Banat* (al scriitorilor de expresie germană), *Cercul de bionică* al profesorului Eduard Pamfil, cenaclurile multilingve ale Uniunii Scriitorilor, reuniunile interconfesionale patronate de mitropolitul Nicolae Corneanu, cinematecele, *Formația Phoenix*. Fiecare în parte și toate la un loc probează existența unor forme de solidarizare, căutări intelectuale, atracția pentru mișcarea ideilor, refuzul limbii de lemn și al gândirii totalitare³.

*

* *

Într-o evocare din 1990, artistul Roman Cotoșman își amintea cum a luat ființă *Grupul III* După lungi discuții între Ștefan Bertalan și Constantin Flondor, a apărut ideea de a forma un grup experimental al plasticienilor timișoreni avînd ca scop folosirea principiilor constructive și punerea în

¹Naționalismul a fost întotdeauna motorul și multiplicatorul unor teorii conservatoare, adesea xenofobe și antisemite, avînd, mai ales după primul război mondial, mulți partizani în statele Europei Centrale și de Est. Să reținem că acestea au fost orientările pe s-au bazat regimurile autoritare din România anilor 1930-1940, precum și dictaturile lui Ion Antonescu și Nicolae Ceaușescu. Pe parcursul lor, s-a atentat la spiritul Timișoarei.

² Între altele, vezi Victor Neumann, „Banatul – între Bizanțul ortodox și Europa catolică”; „Iluminismul și politicile habsburgilor: cazurile Transilvaniei și Banatului”; „Iosefism și isosefinism sau reformele modernizatoare”; „Timișoara – oraș de referință al Banatului interbelic” în Idem (Coordonator), *Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere*, Editura Academiei Române, București, 2015, pp. 13-36; 36-56; 111-133; 577-595.

³ Pentru detalii privind rolul fiecărui grup, vezi Victor Neumann, „Cultura civică a Timișoarei în anii dictaturii național-comuniste. O evoluție pe coordonatele Europei Centrale”, în Idem, *Ideologie și fantasmagorie*, ediția I, Polirom, 2001, ediția a II-a, RAO, 2015.

aplicare a metodei prospective. Proiectele urmau să reprezinte niște „sisteme de comunicare“, „destinate unui spațiu ambiental de integrare a artelor“. Cooperarea cu ingineri, arhitecți și oameni de știință a asigurat grupului un dialog interdisciplinar cu totul remarcabil pentru anii 1960-1970. O boală de rinichi și o conjunctură salvatoare a făcut posibilă călătoria lui Roman Cotoșman în capitala Franței.

„Cinetismul parizian era în plină desfășurare și mă impresionau turnurile de lumină ale lui Schöffer. În grabă, căutam să înțeleg limbajul structuralismului și al noului roman. La teatre am văzut câteva piese de Ionesco sau de Beckett. Aveam o listă de cărți întocmită de Ciocârlie, pe care le-am cumpărat cu mare noroc, scăpând de percheziția vamei la înapoiere. Mă întorceam acasă decis să îmi schimb radical metoda și mijloacele de lucru”⁴.

Artistul sosise de la Paris cu o experiență nouă, cu lecturi noi și cu impresii culese în celebrele muzee și galerii de artă unde descoperise realizările pionierilor constructivismului, cinetismului și abstracționismului liric. Avea de înfruntat inerțiile unui sistem politic care se opunea schimbărilor, controla creația și viețile creatorilor. Va constata însă că, pe fondul micii liberalizări de la sfârșitul deceniului al șaselea al secolului trecut, Timișoara era un loc unde se aflau laolaltă destule minți luminate aspirând spre o orientare culturală europeană. În tot cazul, una diferită comparativ cu aceea comunistă. Deși cadrul politic nu era deloc prielnic, Timișoara anilor 1960–1970 părea încă puternic impregnată de cultura comportamentală a Europei Centrale.

Înființat în 1966, *Grupul III* se afla sub influența ideilor propagate de câteva personalități ale urbei. Adusesse speranțe nu doar în rândul artiștilor plastici, ci și, în general, în sânul intelectualității. În scurtă vreme a făcut dovada că dialogul interdisciplinar era unul fundamental pentru adaptarea la schimbările ce se petreceau în lume. După plecarea lui Roman Cotoșman în Statele Unite ale Americii, *Grupul III* ia ființă, într-o nouă formulă, *Grupul Sigma*. Avea același fondator: Ștefan Bertalan. Pentru arta contemporană din România, *Grupul Sigma* a oferit o înțelegere alternativă și o nouă definire a lumii prin apelul la gramatica formelor, estetica industrială, marketing, geometria industrială, culorile complementare, design, geometria descriptivă, studiul bionic. Pe bună dreptate, Constantin Flondor considera *Grupul Sigma* ca pe unul ce asociase acei oameni de știință și acei

⁴ Roman Cotoșman, apud A. Pintilie, „Tendințe constructiviste în arta contemporană românească“, în: Ileana Pintilie, Ș. Bertalan, C. Flondor, D. Tulcan, *Creație și sincronism european. Mișcarea artistică timișoreană a anilor 1960–1970*, Muzeul de Artă Timișoara, 1991.

umaniști ce își propuseseră „un program de pedagogie de artă, principii de corelare între formă-funcție-mediul, principii de generare a formelor”⁵.

Referințele permanente ale celor două grupuri, *III* și *Sigma* au fost Natura, relația Natură–Număr, procesul devenirii formelor, antropologia. Ideile novatoare erau îndarorate mai ales lui Ștefan Bertalan. În Liceul de artă plastică din Timișoara, în care membrii *Grupului Sigma* erau profesori, era frecventat de elevi interesați de bogăția prezentului, de arta și cultura ce se nășteau atunci în lume. Citeau Sartre, Kafka, Joyce, Ionesco, Hesse, dar și o literatură de avangardă din domeniul științelor sociale semnată de Marshall McLuhan, Alvin Toffler, Nicolas Schöffer. Ascultau muzica lui Șostakovici, Schönberg, Bartók, Stravinski. Sub influența nonconformismului lui Ștefan Bertalan, elevii erau tratați ca parteneri de drum ai profesorilor, ceea ce le dădea impresia că mergeau umăr la umăr cu maeștrii spre a defrișa terenuri necunoscute. Atmosfera – cum spune Iosif Kiraly – era una impresionantă, inexistentă în alt liceu sau în altă facultate de profil din România aceluși timp⁶. Expoziția elevilor Liceului de artă plastică din Timișoara din anul 1976 de la sala Kalinderu din București avea să confirme toate acestea. Andrei Pleșu a asemuit acea expoziție a profesorilor și elevilor Liceului de Arte din Timișoara cu „un ansamblu viu, deschis, surprins în plin mers, în plină devenire. Deasupra sa plutește atmosfera densă a unui bine dozat respect pentru tradiție, laolaltă cu cea a experimentului sobru și curajos, liber de orice prejudecăți, dar și de orice snoabă afectare”⁷.

Creat și animat de Ștefan Bertalan, *Grupul Sigma* avea în componența sa personalități precum Constantin Flondor și Doru Tulcan, iar solidari cu grupul erau artiști precum Molnár Zoltán, Dietrich Saylor ș.a. Devenise de referință nu numai în domeniul artistic, unde a contribuit decisiv la înnoirea limbajelor plastice, ci și în acela al dezbaterilor de idei. Dorința schimbării era evidentă la toți acești artiști, motiv pentru care ei au devenit în anii 1960–1970 promotorii unui alt mod de comunicare, care se sustrăgea programatic controlului ideologic al regimului comunist⁸. Pluridisciplinaritatea promovată, pedagogia artistică tinzând spre sisteme deschise, depășirea formelor cunoscute și

⁵ Constantin Flondor, „Evocare” în *Creație și sincronism european. Mișcarea artistică timișoreană a anilor '60–'70*, Muzeul de Artă Timișoara, 1991.

⁶ În aceeași perioadă, elevi ai Liceului de Arte Plastice din Timișoara erau Radu Mihăilescu, cunoscutul arhitect de astăzi, profesorul Marius Sângerzan, fondator al secției de design a Universității de Vest din Timișoara, Liviu Brebe, arhitectul șef al Consiliului Județean Timiș de astăzi și mulți alții.

⁷ Andrei Pleșu, „Un liceu de artă plastică și câteva întrebări” în *Creație și sincronism european. Mișcarea artistică timișoreană a anilor '60–'70*, Timișoara, Muzeul de Artă, 1991.

⁸ Ileana Pintilie, „Punctele cardinale ale mișcării artistice timișorene 1960–1996” în: *Experiment în arta românească după 1960*, volum colectiv, Centrul Soros pentru artă contemporană, București, 1997.

introducerea studiilor experimentale au făcut cu putință nașterea unei ambiante culturale și artistice extraordinare în Timișoara acelor ani.

Coordonator seminariilor de psihiatrie, dar și a originalului *Cerc de bionică*, profesorul Eduard Pamfil a jucat un rol esențial în formarea multor artiști, muzicieni, filologi, istorici, matematicieni, filosofi. Amintitului cerc i se datorează instituirea unui adevărat ritual al ideilor, și, tot lui, fecundele dialoguri și teoretizări nonconformiste. Întâlnirea dintre pictorul Ștefan Bertalan – inițiatorul și animatorul *Grupului Sigma* – și Eduard Pamfil a reprezentat un punct de referință pentru atmosfera creatoare a Timișoarei postbelice.

„Bertalan este, spunea Eduard Pamfil, un cavalier al anticonformismului. Toate lucrurile, toate gesturile, toate discursurile care se pot sfârși în chip comod și placid sunt sigur evitate, dacă nu chiar de nesuportat pentru el... tot ce face el este marcat de acest caracter de a fi o construcție spre ceva, întreținută de continua tensiune a nemulțumirii de sine însuși”⁹.

Afectiv și intelectual făceau parte din aceeași familie. Muzica clasică fusese o punte de legătură între cei doi. În general, setul lor de valori era unul convergent, acesta devenind principalul suport pentru diversitatea reflecțiilor lor. Era mai mult decât un simplu joc, căci din dialogul lor a rezultat interesul pentru deconstrucția adevărului unic. Profesorul avea o orientare liberală, diferită față de cultura monologală specifică politicilor totalitare, dar și unor medii intelectuale. Așa se explică faptul că mesajele lui Pamfil veneau în orizontul de așteptare a lui Bertalan. Influențat de scrierile franceze mai vechi și mai noi, ideile sale aveau să insuflă speranță, anticipând fenomene care urmau să se petreacă. De aici, fascinația pe care o exercita asupra unor cunoscuți scriitori, filozofi, artiști ai Timișoarei epocii. Tot astfel, admirația lui Bertalan pentru idealurile umanist-renascentiste ori iluministe cultivate continuu de Pamfil în toate discursurile ce probau responsabilitate față de aspirațiile spre libertate ale ființei umane. Cercul de bionică îi atrăsese pe cei interesați în găsirea unor modele pentru tehnică, arta plastică sau pentru construirea unui limbaj propriu. Nu este o întâmplare faptul că Ștefan Bertalan fusese atras de combinația dintre speculativ și pragmatic. Apropierea de gândirea lui Eduard Pamfil este vizibilă în descoperirea și valorificarea comunicării convergente, în „comunicarea liberă de dominație“, în confruntările deschise.

⁹ Vezi Ion Nicolae Anghel, *Cartea cu Pamfil*, Editura Amarcord, Timișoara, 1996.

Demersul prin care arta intra într-un dialog autentic cu știința a provocat comentariile pozitive ale celor mai avizați critici din România și din străinătate. Ștefan Bertalan și *Sigma* probaseră nu doar autenticitate, ci și o coerență a muncii de echipă cum arareori s-a văzut altundeva în România aceluși timp. La rândul său, artistul crease acel mediu de confruntare, de unde și observația potrivit căreia în cazul *Sigma* avem de-a face cu o mișcare artistică „ce rămâne și în momentele ei de maximum de constructivism sau de program de pedagogie a esteticii formelor utile sub semnul naturii și al armoniei universale”¹⁰. Bertalan însuși o asemuise cu „o galaxie efervescentă”, având „stelele ei, Flondor–Cotoșman, Tulcan–Bertalan, ca stele principale și luminoase de gradul X–Y”¹¹.

Maturitatea artiștilor Grupului *Sigma* s-a reflectat în încercarea de coagulare a discursului cultural și de cercetare-soluționare a țesutului social urban. Pornind de la ceea ce preocupa cercul de bionică, Ștefan Bertalan și grupul său au deprins rostul cercetărilor științifice și relația acestora cu arta. În scurt timp, deveniseră căutătorii mecanismelor din sistemele vii, sugerând noile căi de urmat în arte, arhitectură și în științele tehnice. Observând aceste legături între cele două cercuri, unul coordonat de Eduard Pamfil, altul, de Ștefan Bertalan, vom înțelege mai exact de ce și cum anume s-a născut la Timișoara modelul experimental în plastica românească postbelică. Tentația interferențelor spațiale a entuziasmat cele mai strălucite cercuri de intelectuali.

Existența unui constructivism *avant la lettre*, care impresionase specialiștii și publicul la bienala de la Nürnberg din 1969, indica nu numai o prezență memorabilă la un for artistic internațional, ci și o reală sincronizare europeană a studiilor lui Ștefan Bertalan și ale Grupului *Sigma*. Ceea am adus aici în discuție este doar o încercare de interpretare și contextualizare, una dintre multiplele posibile. Cât privește expoziția, ea este o retrospectivă amplă și unică aparținând Muzeului de Artă Timișoara și are ca scop primordial valorificarea unui segment important al creațiilor unui mare maestru al artei românești din toate timpurile.

¹⁰ Constantin Flondor, “Evocare”, în *Creație și sincronism european. Mișcarea artistică timișoreană a anilor '60–'70*, Timișoara, Muzeul de Artă Timișoara, 1991.

¹¹ Ștefan Bertalan, “Evocare”, în *Creație și sincronism european. Mișcarea artistică timișoreană a anilor '60–'70*, Timișoara, Muzeul de Artă Timișoara, 1991.